

The Influence of Theological Presuppositions on Qur'anic Exegesis: A Case Study on the Semantic Domain of "Nearness to God"

Kavous Roohi Barandag ¹ , Ahmad Soleimani ²

¹ Associate Professor, Department of Qur'anic and Hadith Studies, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (**Corresponding Author**).
K.roohi@modares.ac.ir

² Ph.D. Student, Department of Qur'anic and Hadith Studies, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
Ahmad.soleimani@modares.ac.ir

Abstract

Among the influential factors shaping exegetes' engagement with Qur'anic verses—especially those related to divine attributes—are their theological presuppositions. This study aims to examine, through a comparative approach, the impact of theological perspectives on the interpretation of the Qur'an by analyzing the understanding of prominent exegetes from various interpretive schools regarding the vocabulary within the semantic field of "Being with God" (inda Allāh) in the Qur'an. Employing a descriptive-analytical method, the research investigates key tafsīr works from both Sunni and Shi'i traditions across different historical periods. The findings indicate that exegetes' theological orientations play a decisive role in their conceptual explanation of Qur'anic terms. Those who emphasize the transcendence (tanzīh) of God from corporeal attributes tend toward allegorical (ta'wīl) interpretations, whereas others, focusing on the literal expression of the text, present more sensory-oriented understandings. With regard to the vocabulary of "Being with God," while most exegetes agree on negating spatiality and emphasize a conceptual proximity, a wide range of interpretations exists—from literalist Salafi readings without recourse to ta'wīl, to philosophical interpretations grounded in ontological gradation (tashkīk) and even the unity of existence (waḥdat al-wujūd). This spectrum highlights the profound influence of theological presuppositions on the hermeneutical process.

Keywords: Ind, Ladun, Being with God, Qur'anic Interpretation, Exegetical Trends, Theological Presupposition.

Received: 2025/07/20; **Revision:** 2025/09/20; **Accepted:** 2025/09/22; **Published online:** 2025/09/27

Roohi Barandag, K. & Soleimani, A. (2025). The Influence of Theological Presuppositions on Qur'anic Exegesis: A Case Study on the Semantic Domain of "Nearness to God". *Journal of Religious Thought*, 25(3), 17-36.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.53699.3255>

 Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction & Problem Statement

Qur'anic exegesis ostensibly relies on the wording and linguistic structure of the verses; however, in practice, it is significantly influenced by the mental presuppositions and theological orientations of the exegetes. One of the most illustrative areas of this influence is the interpretation of verses related to divine attributes. Within this context, the vocabulary within the semantic domain of "nearness to God" has been a subject of considerable debate and reflection among scholars. These terms appear in the Qur'an in three forms—'inda, ladun, and laday—and have elicited diverse interpretations. Some exegetes consider them indicative of spiritual proximity and honor, others as markers of exclusivity, and yet others relate them to divine knowledge, power, or judgment. Analysis of these differing viewpoints suggests that many of these discrepancies are rooted in the theological foundations and doctrinal presuppositions of the interpreters. Accordingly, this study examines the influence of theological presuppositions of selected prominent Qur'anic commentators with varying exegetical orientations, particularly regarding the vocabulary within the semantic domain of "nearness to God." The main research questions can be stated as follows:

1. From the perspective of leading exegetes across different interpretive orientations, how can the meaning of terms in the semantic domain of "nearness to God" be ascribed in relation to God?
2. How do the theological orientations and presuppositions of exegetes influence their interpretive exposition, especially regarding the vocabulary in this semantic domain?

Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach based on library research. Relevant exegetical sources reflecting diverse theological orientations were collected and then comparatively analyzed to clarify the role of doctrinal presuppositions in elucidating the concepts within the semantic domain of "nearness to God." To provide a comprehensive overview, a selection of prominent Qur'anic commentaries from various historical periods was examined, including Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an (al-Tabari), Al-Tibyan (al-Shaykh al-Tusi), Al-Kashshaf (al-Zamakhshari), Majma' al-Bayan (al-Tabarsi), Mafatih al-Ghayb (Fakhr al-Razi), Tafsir (Ibn Arabi), Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an (al-Qurtubi), Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil (al-Baydawi), Tafsir al-Qur'an al-Karim (Mulla Sadra), Al-Tahrir wa al-Tanwir (Ibn Ashur), Mahasin al-Ta'wil (Qasemi), Tafsir (al-Maraghi), Fi Zilal al-Qur'an (Sayyid Qutb), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (Allameh Tabataba'i), Min Wahi al-Qur'an (Sayyid Muhammad Husayn Fadlallah), and Tasnim (Jawadi Amoli). These commentaries were selected due to their comprehensiveness, representation of theological perspectives across Islamic schools of thought, and analytical depth.

Discussion

The study first introduces various theological orientations, including Ash'arism, Mu'tazilism, Salafism, Twelver Shi'ism, philosophical approaches, and Sufi mysticism, outlining the interpretive features and key representatives of each. Subsequently, their views on the vocabulary within the semantic domain of "nearness to God" are examined. The general perspectives of these orientations can be categorized into eight themes: special honor and proximity, exclusivity, absolute divine knowledge and power, divine judgment and legislative decrees, emphasis on the futility of relying solely on natural causes, presence before divine essence or attributes, realization, affirmation, and guarantee of divine promises, and the meaning of "fi" (in).

While some interpretations are shared across theological orientations, others differ according to the exegetes' doctrinal presuppositions.

Conclusion

The findings of this study, based on the research questions, are as follows:

1. Analysis of the perspectives of leading exegetes from different interpretive orientations shows that the vocabulary within the semantic domain of "nearness to God" in the Qur'an encompasses multiple semantic potentials, including "spiritual proximity and honor," "exclusivity," "absolute divine knowledge and power," "divine judgment and legislative decrees," and more. Exegetes emphasize

specific meanings depending on the context of the verse; however, jurisprudential differences prevent generalizing a single interpretation to all instances.

2. The theological orientations and doctrinal presuppositions of the exegetes exert a direct influence on the interpretation of the semantic domain of “nearness to God.” For example, Ash‘arites adopt a moderate approach, highlighting concepts such as “proximity and honor” and “exclusivity,” whereas Twelver Shi‘ites, emphasizing the reality of divine attributes and essence, stress “proximity and honorary rank” along with other monotheistic concepts. Mu‘tazilites, guided by rationalism and denial of corporeality, provide a rational interpretation, while Salafis adhere largely to the apparent, literal meaning. Mystical and philosophical interpreters, based on their specific ontological frameworks, particularly interpret “divine proximity” in terms of intuitive witnessing, annihilation (*fanā*), or immediate knowledge. Although some interpretations appear superficially similar, a closer analysis reveals fundamental differences. Notably, despite these theological divergences, most exegetes share the rejection of any spatial localization of God.

تأثیر پیش فرض‌های کلامی بر تفسیر قرآن؛ مطالعه موردی مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا»

کاووس روحی‌برندقی^۱، احمد سلیمانی^۲

^۱ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

K.roohi@modares.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

Ahmad.soleimani@modares.ac.ir

چکیده

از جمله عوامل مهم تأثیرگذار در نوع مواجهه مفسران با آیات قرآن کریم، به‌ویژه در آیاتی که با صفات الهی مرتبطاند، پیش فرض‌های کلامی آن‌هاست. پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی تأثیر پیش فرض‌ها و دیدگاه‌های کلامی بر تفسیر قرآن، به مطالعه موردی برداشت مفسران شاخص گرایش‌های مختلف تفسیری از واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در قرآن پرداخته است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و با رویکرد تطبیقی انجام شده است که در آن، تفاسیر شاخص فریقین از دوره‌های مختلف تاریخی بررسی شده است. براساس یافته‌ها، رویکرد کلامی مفسران، نقش تعیین‌کننده‌ای در نحوه تبیین مفاهیم قرآنی ایفا نموده و تحلیل مفاهیم قرآن بدون شناخت دیدگاه‌های کلامی ناقص خواهد بود. مفسرانی که تأکید بیشتری بر تنزیه خداوند از صفات جسمانی دارند، به تفسیری تأویلی از این مفاهیم گرایش یافته‌اند، درحالی‌که برخی دیگر، با تأکید بر ظهور لفظی آیات، تفسیری نزدیک‌تر به معانی حسی ارائه کرده‌اند. همچنین در خصوص واژگان حوزه معنایی «نزد خدا»، ضمن تأکید اغلب مفسران بر نفی مکان‌مندی خداوند و قرابت مفهومی میان بیشتر مفسران از این جهت، مفاهیم گوناگونی برای آن ارائه شده است و این معانی مشکک و دارای طیف هستند و از قول به اعتقاد بدون تفسیر و تأویل سلفیان تا تفسیر واژگان حوزه معنایی «نزد خدا»، به تشکیک در وجود و درنهایت وحدت وجود و تشکیک در مظاهر، متغیر است.

واژگان کلیدی: عند، لدن، نزد خدا، گرایش‌های تفسیری، پیش فرض کلامی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۹؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

□ روحی‌برندقی، کاووس؛ سلیمانی، احمد (۱۴۰۴). تأثیر پیش فرض‌های کلامی بر تفسیر قرآن؛ مطالعه موردی مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا».

اندیشه دینی، ۲۵ (۳)، ۱۷-۳۶.

doi <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.53699.3255>

□ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

تفسیر قرآن کریم، هرچند در ظاهر مبتنی بر الفاظ و ساختار زبانی آیات است، اما در عمل تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل بیرونی و پیش‌فرض‌های ذهنی مفسران شکل می‌گیرد. ازجمله مهم‌ترین عواملی که هنگام بررسی و تبیین مفاهیم بنیادین آیات الهی در زمینه‌های مختلف، خصوصاً آیات مرتبط با صفات الهی بر نگرش مفسران تأثیر می‌گذارد، پیش‌فرض‌ها و گرایش‌های کلامی ایشان است. این تأثیرگذاری گاه به حدی است که بدون درک دستگاه فکری و نظام کلامی مفسر، فهم کامل از تفسیر او ممکن نیست. بنابراین، شناخت و تبیین این گرایش‌ها در دستیابی به مقصود صحیح مفسر لازم و ضروری است.

ازجمله حوزه‌های پرچالش در این زمینه، مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» است که در آیات متعددی از قرآن کریم به کار رفته و نوع ارتباط این واژگان با انتساب به خداوند، زمینه‌ساز اختلاف‌نظرهای متعدد در میان مفسران گردیده است. باین‌حال، تفسیر دقیق این واژگان، همواره تابع نوع نگاه مفسر به صفات الهی و آموزه‌های کلامی اوست. واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در زبان عربی قرآن کریم به سه صورت به کار رفته‌اند: نخست واژه «عند»، سپس «لدى»، و در نهایت «لدى».

برای تحقق هدف این پژوهش، تفاسیر مهم و شاخص از دوره‌های مختلف تاریخ تفسیر مورد بررسی قرار خواهند گرفت. این تفاسیر بدین قرارند: «جامع البیان فی تفسیر القرآن» طبری، «التبیین» شیخ طوسی، «کشاف» زمخشری، «مجمع البیان» طبرسی، «مفاتیح الغیب» فخررازی، «تفسیر» ابن عربی، «الجامع لاحکام القرآن» قرطبی، «انوار التنزیل و اسرار التأویل» بیضاوی، «تفسیر القرآن الکریم» ملاصدرا، «التحریر و التنبیر» ابن عاشور، «محاسن التأویل» قاسمی، «تفسیر» مراغی، «فی ظلال القرآن» سیدقطب، «المیزان فی تفسیر القرآن» علامه طباطبائی، «من وحی القرآن» سید محمدحسین فضل‌الله و «تسنیم» جوادی آملی. دلیل انتخاب این تفاسیر، جامعیت آن‌ها در بازتاب دیدگاه‌های مختلف مذاهب اسلامی و نیز تحلیلی و عمیق بودن مسائل طرح‌شده در آن‌هاست. براین‌اساس، ابتدا گرایش‌های تفسیری و مهم‌ترین مشخصه‌های آن‌ها بیان شده و پس از آن دیدگاه‌های مفسران در توجیه انتساب واژگان این حوزه معنایی به خداوند و وجوه ذکر شده توسط ایشان بررسی می‌گردد.

سؤالات پژوهش: ازدیدگاه مفسران شاخص گرایش‌های مختلف تفسیری، مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در نسبت با خداوند چگونه قابل انتساب است؟ گرایش‌ها و برداشت‌های کلامی مفسران چه تأثیری بر ارائه مطالب تفسیری در ارتباط با واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» داشته است؟

مطالعات پیشین را می‌توان در دو محور اصلی دسته‌بندی کرد: نخست، آثاری که به بررسی کلی نقش مبانی و پیش‌فرض‌های کلامی در تفسیر آیات قرآن پرداخته‌اند و دوم، پژوهش‌هایی که معنانشناسی واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» را در محور تحلیل خود قرار داده‌اند. در محور نخست، پژوهش‌هایی چون «تأثیر دیدگاه‌های کلامی در تفسیر قرآن» از بمانعلی دهقانی منگابادی (۱۳۷۵ش) و «نقش پیش‌فرض‌های کلامی در فهم و تفسیر آیات قرآن» از علی نصیری (۱۳۸۵ش)، ازجمله مطالعات بنیادینی هستند که رابطه تنگاتنگ کلام و تفسیر را تحلیل کرده‌اند. پژوهش‌هایی چون «تأثیرگذاری پیش‌فرض‌های کلامی در تفسیر (با تأکید بر تفسیر الجامع لأحكام القرآن)» از ایروانی، علشاهی و حسینی (۱۳۸۹ش) و «نقش پیش‌فرض‌های کلامی فخررازی در تفسیر آیات جبر و اختیار» از نصیری و شفیعی ناطق (۱۳۹۹ش) نیز با تمرکز بر تفاسیر قرطبی و فخررازی، نمونه‌ای عینی از نقش مبانی اعتقادی در جهت‌دهی معنای آیات ارائه داده است. مقاله «آسیب‌شناسی مبانی و پیش‌فرض‌های کلامی و مذهبی تفاسیر تطبیقی» از عسکری و شاکر (۱۴۰۰ش) نیز کوشیده است به بررسی تأثیر این پیش‌فرض‌ها پرداخته و گاه با رویکرد انتقادی، آن را آسیب‌شناسی کنند.

در محور دوم، مطالعات معنانشناسی خاص واژگان این حوزه، طی سال‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. ازجمله این مطالعات می‌توان به دو مقاله اشاره کرد: نخست، «کاربست انتقادی نظریه طرح‌واره‌های تصویری «عند» در قرآن در معنانشناسی شناختی» از قربانی و حسینی (۱۴۰۰ش) که ازمنظر زبان‌شناسی شناختی به تحلیل ساختاری واژه «عند» پرداخته است. دوم، «ابعاد معنایی عنایت در قرآن کریم در تبیین رابطه میان انسان و پروردگار» از قربانی و بخشنده (۱۴۰۱ش) که به بررسی کارکردهای مختلف عنایت در قرآن پرداخته است. چراغچی، توحیدی و معارف در دو پژوهش متأخر (۱۴۰۲ و ۱۴۰۳ش) به بررسی مقایسه‌ای بین مفهوم عبارت‌های «ما عندالله» با «بقیه‌الله» و نیز بررسی تطبیقی «عندالله» و «عند رب» و متعلقات آن دو در قرآن کریم پرداختند.

در محور نخست، اغلب کارهای انجام شده به صورت کلی به تفسیر آیات پرداخته و بررسی مستقلی درباره تأثیر باورهای کلامی بر تفسیر مفاهیم واژگان خاص در حوزه معنایی «نزد خدا» ارائه نکرده‌اند. در محور دوم، وجه مشترک پژوهش‌های صورت گرفته، نگاه ساختاری و زبانی به واژگان این حوزه است؛ درحالی‌که جایگاه تفسیری این مفاهیم در ارتباط با باورهای کلامی مفسران، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

از این رو، پژوهش حاضر کوشیده است با نگاهی تطبیقی، جامع و مسأله‌محور به بررسی آیات دربردارنده واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» پرداخته و با تمرکز بر تفاسیر شاخص فریقین، تأثیر پیش‌فرض‌های کلامی بر تفسیر این واژگان را آشکار و خلأ میان دو محور پیشین را پر کند و با تبیین تطور و تداوم اندیشه مفسران، در جهت تلفیق تحلیل‌های کلامی و تفسیری در فهم واژگان قرآنی گامی بردارد.

۲. یافته‌های تحقیق

۲-۱. گرایش‌های کلامی و دیدگاه‌های مفسران شاخص هرگرایش پیرامون واژگان حوزه معنایی «نزد خدا»

در مطالعه تطبیقی تأثیر دیدگاه‌های کلامی بر تفسیر قرآن کریم، شناخت گرایش کلامی مفسران نقش محوری در تحلیل و تبیین برداشت‌های ایشان از مفاهیم قرآنی ایفا می‌کند. تنوع گرایش‌های کلامی، زمینه‌ساز بروز رویکردهای متفاوت در تفسیر مفاهیم مشترک قرآنی شده و از این رو، مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های ایشان به‌ویژه در موضوعاتی چون واژگان مرتبط با «نزد خدا»، امری ضروری برای تبیین تفاوت‌ها و اشتراک‌های اندیشه‌ای آنان به‌شمار می‌رود. در این بخش پس از توضیحاتی پیرامون هرگرایش، به بررسی دیدگاه‌های مفسران شاخص هر کدام، پیرامون مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» پرداخته و نظرات ایشان را ذیل هر عنوان بیان می‌نماییم.

۲-۱-۱. رویکرد تفسیری اشاعره

مکتب اشعری از مهم‌ترین مکاتب کلامی اهل سنت است که در قرون میانه اسلامی، تأثیر چشم‌گیری بر فضای فکری و تفسیری مسلمانان اهل سنت داشته است. رویکرد این مکتب، درواقع واکنشی به عقل‌گرایی شدید معتزله و ظاهرگرایی افراطی اهل حدیث بوده و مفسران این مکتب سعی نموده‌اند با اتخاذ رویکردی اعتدالی، عقل را در چارچوب نص و نقل معنا کنند (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ ش، ج ۲، ص ۹۱). برجسته‌ترین ویژگی گرایش تفسیری اشاعره، تأویل حداقلی در تفسیر آیات صفات الهی است. آنان با اتکاء به قاعده «بلا کیف»، آیات متشابه را بر ظاهرشان حمل کرده‌اند، ولی کیفیت آن‌ها را به خدا واگذار می‌کنند. این روش از مهم‌ترین اصول تفسیر اشاعری در مواجهه با آیات مرتبط با صفات خداوند همچون «استواء»، «ید» و «وجه» به‌شمار می‌آید (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ ش، ج ۲، ص ۹۵). نقش عقل در تفسیر اشعری، گرچه محدودتر از معتزله است، اما نادیده گرفته نشده است. عقل، ابزاری در خدمت فهم نص شمرده می‌شود، نه معیاری مستقل برای داوری درباره مفاهیم دینی (اسعدی، ۱۳۹۶ ش، ص ۴۶؛ نک: ایچی، ۱۳۲۵ ق، ج ۲، صص ۵۱-۵۸). مفسران اشعری در اثبات مبانی کلامی این گرایش در موضوعات مختلفی همچون جبر و اختیار، خلق افعال، رؤیت خداوند و مانند آن، به آیات قرآن استناد جسته و در تفسیر آیات قرآن از آن استفاده کرده‌اند (شهرستانی، ۱۳۶۴ ش، ج ۱، صص ۱۰۹-۱۱۰؛ سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ ش، ج ۲، صص ۹۴-۹۶).

از جمله مفسران شاخص این جریان می‌توان به فخر رازی (م. ۶۰۶ ق)، قرطبی (م. ۷۱۰ ق)، بیضاوی (م. ۸۵۵ ق) و ابن عاشور (م. ۱۳۹۳ ق) اشاره کرد. البته باید توجه نمود که هریک از این مفسران، در کنار التزام به اصول کلی مکتب اشعری، با رویکردی متفاوت، به تحلیل آیات پرداخته‌اند. به‌طور مثال فخر رازی گرایش کلامی بیشتری دارد و ابن عاشور به سمت اندیشه‌های عقل‌گرایی نزدیک می‌شود (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ ش، ج ۲، صص ۸۸-۹۱).

۲-۱-۱-۲. شرافت و قرب ویژه، نه مکان‌مندی و جسم‌انگاری خدا

یکی از مفاهیم پرتکرار و مورد اشتراک اغلب اشاعره آن است که در آیاتی نظیر:

«عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْفُؤْنَ» (آل عمران: ۱۶۹)؛

«إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ» (اعراف: ۲۰۶)؛

«وَمَنْ عِنْدَهُ يَسْبَحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْئُتُونَ» (انبیاء: ۲۰)؛

«عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ» (قمر: ۵۵)؛

ضمن نفی مکان‌مندی خداوند تعال و تنزیه خداوند از مکان و جهت، مفهوم «نزد خدا» را نه بیانگر قرب مکانی و جهتی، بلکه دال بر قرب مقامی ویژه و شرافت دانسته‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲، ص ۴۳۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴ ش، ج ۴، ص ۲۷۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۲۲). مثلاً فخر رازی می‌گوید:

«أما قوله تعالى: عِنْدَ رَبِّهِمْ فليس المراد العندية المكانية، فإن ذلك محال في حق الله تعالى ولا الحفظ

كالودائع» (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳، ص ۵۳۷).

ذیل آیه ۲۰ انبیاء آمده است:

«وهذه العندية عندية الشرف والرتبة لا عندية المكان والجهة» (فخر رازی، ج ۲، ص ۱۲۶).

ابن‌عاشور نیز ذیل آیاتی مانند ۲۰۶ اعراف و ۲۰ تکویر بیان نموده است که این تعبیر نه به معنای قرب مکانی، بلکه ناشی از مرتبه تقدیس، عبادت و نزدیکی معنوی و حاکی از تعظیم، عنایت و نزدیکی تشریفی است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۸، ص ۱۴۱). نکته مهم آنکه برخی از اشاعره با استناد به دلائل عقلی و نقلی، ضمن رد دیدگاه مشبهه در تفسیر عنایت به مکان و جهت‌داشتن، تأکید دارند همان‌گونه که حضور سپاهیان نزد سلطان به معنای حضور مکانی نیست، عنایت نزد خداوند نیز بر شرف و منزلت معنوی دلالت دارد:

«أَنَّ الْمَشَبَهَةَ تَمَسْكُوا بِقَوْلِهِ قَالِذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ فِي إِثْبَاتِ الْمَكَانِ وَالْجَهَةِ لِلَّهِ تَعَالَى وَالْجَوَابُ: أَنَّهُ يُقَالُ عِنْدَ الْمَلِكِ مِنَ الْجَنْدِ كَذَا وَكَذَا، وَ لَا يَرَادُ بِهِ قَرَبُ الْمَكَانِ. فَكَذَا هَاهُنَا» (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۷، ص ۵۶۷؛ نک: قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۷، ص ۳۵۶).

۲-۱-۱-۲. اختصاص

«اختصاص» دیگر مفهومی است که توسط اشاعره در خصوص معنای واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» بیان شده است. منظور از اختصاص آن است که برخی امور تنها مختص خداوند است و هیچ‌کس حتی انبیاء یا ملائکه از آن مطلع نیست و جز خداوند در آن فعل سهم یا دخالتی ندارد. این مفهوم، ذیل آیاتی همچون «مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۲۶)، «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ» (انعام: ۵۹)، «قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ» (انعام: ۱۰۹)، «قُلْ إِنَّمَا عَلَّمُهَا عِنْدَ رَبِّي» (اعراف: ۱۸۷)، «وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا» (کهف: ۶۵) و «إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ» (لقمان: ۳۴) بیان شده است (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص ۱۵۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۷، ص ۶۴؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۵۳؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۱۳۵). مثلاً قرطبی ذیل عبارت «مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۲۶) می‌گوید:

«نَبِهَ عَلَى أَنَّ النَّصْرَ مِنْ عِنْدِهِ جَلَّ وَعَزَّ لَا مِنَ الْمَلَائِكَةِ، أَيْ لَوْلَا نَصْرُهُ لَمَا انْتَفَعَ بِكَثْرَةِ الْعَدَدِ بِالْمَلَائِكَةِ» (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۷، ص ۳۷۱).

۲-۱-۱-۳. حکم و قرارداد تشریعی

از نظر برخی اشاعره در برخی آیات قرآن کریم، «نزد خدا» بودن دلالت بر حکم خداوند و تعلق امور به قضا و قدر الهی داشته که این برداشت در عباراتی چون «فِي حُكْمِ اللَّهِ» و «فِي قَضَاءِ وَ قَدَرِهِ» ذیل آیاتی نظیر «كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» (نساء: ۷۸) و «إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا» (توبه: ۳۶) به‌خوبی نمایان است (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۵۶۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۸۹؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۵، ص ۲۸۴؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۸۲). مثلاً ابن‌عاشور در بیان معنای آیه ۳۶ سوره توبه می‌گوید:

«وَعِنْدَ اللَّهِ مَعْنَاهُ فِي حُكْمِهِ وَ تَقْدِيرِهِ، فَالْعِنْدِيَّةُ مُجَازٌ فِي الْإِعْتِبَارِ وَالْإِعْتِدَادِ» (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۸۲).

۲-۱-۱-۴. علم و قدرت مطلق الهی

مفهوم «علم و قدرت مطلق» نیز مورد توجه تعدادی از مفسران اشعری است که ذیل آیاتی همچون ۲ سوره انعام، ۱۷ سوره کهف و ۳۱ سوره سبأ دیده می‌شود (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۲، ص ۱۲۵؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۵۳). از جمله فخررازی ذیل بیان ماجرای حضرت یحیی (ع)، بیان قید «مَنْ لَدُنْكَ» را به معنای «از قدرت محض الهی» دانسته است (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۲۱۰). بیضاوی در آیه ۱۷ سوره کهف، معنای «لَدُنْكَ»، ناظر به قدرت خاص و فیض مستقیم الهی می‌داند:

«لَا تَخْذَنَاهُ مِنْ لَدُنَّا مِنْ جِهَةِ قَدْرَتِنَا، أَوْ مِنْ عِنْدِنَا مِمَّا يَلِيْقُ بِحَضْرَتِنَا مِنَ الْمَجْرَدَاتِ لَا مِنَ الْأَجْسَامِ الْمَرْفُوعَةِ وَالْأَجْرَامِ الْمَبْسُوطَةِ كَعَادَتِكُمْ» (بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۴۷).

۲-۱-۱-۵. تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی

قرطبی در عبارت:

«وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً» (آل عمران: ۸)؛

به‌روشنی به مفهومی از «نزد خدا» بودن اشاره می‌کند که نشان‌دهنده انتساب مستقیم نعمت به خداوند، بدون استناد به واسطه‌ها و اعمال بندگان است. وی تأکید می‌کند که درخواست رحمت «مَنْ لَدُنْكَ» دلالت بر صدور مستقیم از جانب خداوند دارد، نه براساس شایستگی بشر یا واسطه‌های طبیعی (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۴، ص ۲۱).

۲-۱-۱-۶. به معنای «فی»

قرطبی در عباراتی همچون «ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ» (زمر: ۳۱) و «لِيَحْجُوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ» (بقره: ۷۶)، «عند» را با معنای «فی» یکسان دانسته و معتقد است هنگامی که گفته می‌شود «لِيَحْجُوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ»، این عبارت به معنای «لِيَحْجُوكُمْ بِهِ فِي رَبِّكُمْ» است (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ج ۲، ص ۴).

۲-۱-۱-۲. تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی

ابن عاشور در مواردی «عند» را نشانه‌ای برای تأکید بر تحقق امری در علم یا تقدیر الهی دانسته است:

«عِنْدَ رَبِّهِمْ عندية مجازية مستعملة في تحقيق الوعد» (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۵۲۲).

از نظر او، ذکر «عند» برای وعده‌های الهی، به معنای قطعی بودن تحقق آن و نبودن هیچ خلل یا تغییری در آن است.

۲-۱-۲. رویکرد تفسیری معتزله

از دیگر گرایش‌های مهم در تاریخ تفسیر قرآن، گرایش معتزله است که تمایل و اشتراکات قابل توجهی با شیعه امامیه دارد. بدون شک اساس این گرایش، برپایه‌های اندیشه‌های کلامی ایشان و خصوصاً عقلانیت دینی و نقد دیدگاه‌های جریان‌های مخالف شکل گرفته است.

مهم‌ترین مؤلفه‌های روش تفسیری معتزلی، تقدم عقل بر شرع (نقل) است؛ بدین معنا که عقل به عنوان منبع مستقل معرفت دینی، بر منابع نقلی از جمله ظواهر قرآن مقدم شمرده می‌شود. معتزله وجوب نظر و استدلال را به عنوان یکی از عناصر اصلی عقل در معرفت دینی و تفسیر قرآن مورد تأکید قرار داده و برای این امر به آیاتی از قرآن کریم نیز استناد نموده‌اند. هرچند توجه به عقل در میان گرایش‌های دیگر از جمله اشاعره نیز مورد توجه است، اما تأکید معتزله بر تقدم منطقی عقل بر شرع، وجه ممیز آن‌ها از دیگر گرایش‌های تفسیری محسوب می‌شود (اسعدی، ۱۳۹۶ش، صص ۴۴ - ۴۶). اصل مهم دیگر، باور به فهم‌پذیری عمومی قرآن و تحلیل آن بر مبنای زبان قرآن به عنوان زبانی مخلوق و حادث است (عبدالجبار، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۲۴). اصل تأویل عقلی در تفسیر متشابهات قرآن از دیگر ارکان کلیدی تفسیر معتزلی است. بر این اساس، در مواجهه با آیات متشابه و ظواهر قرآنی که ناسازگار با موازین عقل تلقی شوند، تأویل ضروری است. این رویکرد، به‌ویژه در تفسیر آیاتی که جنبه تنزیه‌ی خداوند را به چالش می‌کشد، برجسته است؛ به گونه‌ای منجر به نفی تشبیه خداوند به موجودات در همه مقولات صفات خبری از جمله مکان‌مندی، جسم، تغییر و زوال می‌شود. استناد به آیه هفتم سوره آل عمران، مبنای قرآنی این روش تأویلی معرفی شده است (اسعدی، ۱۳۹۶ش، ص ۴۹؛ نک. رازی، ۱۳۹۶ش، صص ۹۴-۹۵؛ شهرستانی، ۱۳۶۴ش، ج ۱، ص ۵۷). در کنار این اصول، بهره‌گیری از ظرفیت‌های زبانی و بلاغی قرآن نیز در تفاسیر معتزلی، به‌ویژه در تفسیر کشف زمخشری، جایگاه ویژه‌ای دارد. استفاده از مجاز، استعاره، تحلیل‌های اسلوب‌های بیانی و ظرافت‌های ادبی، در خدمت تأویل عقل‌مدار آیات قرار گرفته است (اسعدی، ۱۳۹۶ش، ص ۵۱). در حوزه بهره‌گیری از روایات نیز معتزله رویکردی انتقادی دارند. آنان تنها روایاتی را می‌پذیرند که با اصول عقلانی سازگار باشد و درواقع به دلیل اصالت بخشی به عقل و روش‌های عقلانی، از نگاه تبعیدی و غیرتحلیلی به روایات هم در حوزه سند و هم در حوزه متن پرهیز می‌کنند (اسعدی، ۱۳۹۶ش، ص ۵۶).

ابوعلی جبائی، محمد بن عبد الوهاب بن سلام (م. ۳۰۳ق)، قاضی عبد الجبار (م. ۳۸۴ق)، خطیب اسکافی (م. ۴۲۰ق) و ابوموسی قزوینی (م. ۴۸۳ق) از مفسران برجسته معتزلی‌اند. با این حال، نقطه اوج تفسیر معتزلی در تفسیر «الکشاف» زمخشری (م. ۵۳۸ق) تجلی یافته که به حق می‌توان آن را جامع‌ترین تفسیر معتزلی در تاریخ تفسیر قرآن دانست. این تفسیر، بازتاب دقیق و منسجم اصول کلامی و عقلانی این مکتب در مواجهه با متون قرآنی است که می‌توان آن را تنها تفسیر جامع قرآن برپایه اندیشه‌های اعتدال در زمان کنونی دانست.

۲-۱-۲-۱. شرافت، کرامت و قرب ویژه

زمخشری در تفسیر آیه «إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ» (اعراف: ۲۰۶) بیان می‌کند که فرشتگان مقرب الهی در منزلت و قرب ویژه قرار دارند و این نوع عنایت را دال بر نزدیکی در کرامت و شرافت معرفی می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۴۳۹). همین دیدگاه در تفسیر عبارات دیگری نظیر «عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْزُقُونَ» (آل عمران: ۱۶۹) و «عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٌ» (تکویر: ۲۰) نیز دیده می‌شود (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۹۳؛ ج ۴، ص ۷۱۲). وی در آیه ۱۹ سوره انبیاء نیز چنین آورده است:

«وَمَنْ عِنْدَهُ الْمَلَايِكَةُ وَالْمُرَادُ أَنَّهُمْ مَكْرُمُونَ، مَنزِلُونَ- لِكِرَامَتِهِمْ عَلَيْهِ- مَنزِلَةُ الْمُقَرَّبِينَ عِنْدَ الْمَلُوكِ عَلَى طَرِيقِ

التمثيل و البیان لشرفهم و فضلهم علی جمیع خلقه» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۰۸).

۲-۱-۲-۲. اختصاص

زمخشری در آیاتی نظیر «إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي» (اعراف: ۱۸۷) بر انحصار علم در امور غیبی در نزد خداوند تأکید دارد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۸۳). وی همین مفهوم را در عبارت «وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۲۶) بدین صورت بیان کرده است: «وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ يَرِيدُ وَلَا تَحْسَبُوا النَّصْرَ مِنَ الْمَلَايِكَةِ، فَإِنَّ النَّاصِرَ هُوَ اللَّهُ لَكُمْ وَ لِلْمَلَايِكَةِ. أَوْ مَا النَّصْرُ بِالْمَلَايِكَةِ وَ غَيْرِهِمْ مِنَ الْأَسْبَابِ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، وَ الْمَنْصُورُ مَنْ نَصَرَهُ اللَّهُ» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۰۲).

۲-۱-۲. حکم و قرارداد تشریعی

در تفسیر عبارت «طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ» (اعراف: ۱۳۱)، مفهوم «عندیت» حکم و مشیت الهی دانسته و چنین گفته شده است: «طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ» سبب خیرهم و شرهم عندالله، و هو حکمه و مشیتته» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۴۵). همین مفهوم در آیه ۱۳ سورة نور نیز قابل مشاهده است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، صص ۲۱۹ و ۳۷۱).

۲-۱-۲. علم و قدرت الهی

زمخشری در تفسیر عباراتی مانند «رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا» (قصص: ۵۷) و «لَا تَتَّخِذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا» (انبیاء: ۱۷) تصریح می‌کند که مراد از ذکر «لدن»، بیان قدرت الهی است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۰۷). همچنین عبارت «رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا... مِنْ لَدُنَّا» (کهف: ۶۵) را دال بر علم مطلق الهی از امور پنهان معرفی می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۷۳۳).

۲-۱-۲. تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی

زمخشری در آیه ۵ سورة مریم تعبیر «مِنْ لَدُنْكَ» را نشانه آن می‌داند که درخواست فرزندی بدون اسباب طبیعی و تنها به قدرت مستقیم الهی صورت می‌گیرد؛ چراکه زکریا و همسرش از نظر طبیعی ناتوان از فرزندآوری بودند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵).

۲-۱-۲. تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی

مفهوم «عندیت» در بیان تفسیر «لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ» (انعام: ۱۲۷) به معنای ضمانت و حفاظت الهی دانسته و ضمن بیان مثالی رایج بر این مفهوم تأکید شده است:

«عِنْدَ رَبِّهِمْ فِي ضَمَانِهِ، کما تقول: لفلان عندی حق لا ینسی، أو ذخیره لهم لا یعلمون کنهها» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۴).

۲-۱-۳. رویکرد تفسیری شیعه امامیه

گرایش تفسیری شیعه امامیه، یکی از اصیل‌ترین مکاتب تفسیری در تاریخ اسلام است که برپایه آموزه‌های خاص امامیه درباره امامت، معرفت‌شناسی وحی و تعامل عقل و نقل در فهم قرآن شکل گرفته است. این مکتب تفسیری با محوریت سنت روایی معصومان(ع) و همراهی عقل در تفسیر آیات قرآن، جایگاه ویژه‌ای در مطالعات قرآنی دارد.

نخستین شاخص برجسته این رویکرد، مرجعیت روایات معصومان(ع) در تفسیر قرآن است. شیعه امامیه با استناد به احادیثی چون حدیث ثقلین، بر این باور است که فهم درست قرآن، تنها با ارجاع به اهل‌بیت(ع) ممکن است. از این‌رو، روایات تفسیری اهل‌بیت(ع) نقشی بنیادین در این رویکرد ایفا می‌کنند (خرازی، ۱۴۲۳ق، ج ۱، صص ۳۱۰ و ۳۱۱؛ نک: طباطبایی، ۱۳۹۵ش، صص ۷۵-۷۷). شاخص دوم، اصالت عقل و همراهی آن با نقل است. در گرایش تفسیری امامیه، عقل به عنوان یکی از منابع معتبر شناخت دین، به‌ویژه در فهم معانی کلی، تأویل متشابهات، و تبیین آیات مرتبط با صفات الهی و مسائل کلامی، نقشی اساسی دارد. این تعامل عقل و نقل در بسیاری از آثار تفسیری امامیه به‌وضوح دیده می‌شود (اسلامی، ۱۳۹۵ش، صص ۷۸-۸۱؛ نک: اسعدی، ۱۳۹۶ش، صص ۲۴-۲۵). از دیگر مؤلفه‌های بارز این مکتب تفسیری، تفسیر قرآن با قرآن است که از سنت امامان شیعه برگرفته شده و در دوره‌های متأخر در آثار مفسرانی همچون علامه طباطبایی به اوج خود رسیده است (طباطبایی، ۱۳۷۴ش، صص ۱۸-۲۲). عنصر مهم دیگر در این گرایش، اعتقاد به بطن قرآن است. گرچه شیعه امامیه، به بطون بی‌ضابطه و ذوقی قائل نیست، اما براساس تعالیم اهل‌بیت(ع) به لایه‌های معنایی فراتر از ظاهر قرآن معتقد است. این بواطن، با تعبیری همچون تأویل، معانی عمیق یا باطنی و شأن نزول‌های خاص تبیین می‌شود (نک. ذهبی، بی‌تا، ج ۲، صص ۲۲-۲۴).

شیخ طوسی (م. ۴۶۰ق)، علامه طبرسی (م. ۵۳۸ق)، ابوالفتوح رازی (م. قرن ششم)، فیض کاشانی (م. ۱۰۹۰ق)، هاشم بن سلیمان بحرانی (م. ۱۰۷۰ق)، علامه طباطبایی (م. ۱۳۶۰ش) و سید محمدحسین فضل‌الله (م. ۱۳۸۹ش)، چهره‌های شاخص مکتب تفسیری امامیه هستند (نک: طباطبایی، ۱۳۹۶ش، ص ۴۳؛ ذهبی، بی‌تا، ج ۲، صص ۳۲-۳۴) که هرکدام با رویکرد خاص خود و در پرتو مبانی اعتقادی شیعه امامیه، در دوره‌های مختلف تاریخی به تعمیق و گسترش تفسیر قرآن پرداخته و آثار آنان همچنان مورد توجه محافل علمی و پژوهشی است.

۲-۱-۳. شرافت و قرب ویژه، نه مکان‌مندی و جسم‌انگاری خدا

نکته محوری مشترک و پرتکرار برآمده از مبانی کلامی در میان مفسران امامیه، در آیاتی مانند:

«عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران: ۱۶۹):

«إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ» (اعراف: ۲۰۶):

«وَمَنْ عِنْدَهُ يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْترُونَ» (انبیاء: ۲۰):

«عِنْدَ مَلِيكَ مُّقْتَدِرٍ» (قمر: ۵۵):

دیده می‌شود. این بزرگان، مراد از تعبیر «نزد خدا» را نه اشاره به مکان‌مندی خداوند، بلکه بیانگر قرب معنوی و مرتبه‌ای ویژه نزد خداوند دانسته‌اند. ایشان با تأکید بر تنزیه الهی، این واژگان را حاکی از شرافت و جایگاه والای مخلوقات خاص در پیشگاه خداوند دانسته‌اند، نه حضور فیزیکی یا مکانی نزد او (طوسی، بی‌تا، ج ۵، ص ۶۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۴، ص ۷۹۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۸، ص ۳۸۳؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۵، ص ۲۰۵؛ جوادی آملی، تفسیر سورة آل عمران، جلسه ۲۷۹، ذیل آیه ۱۶۹). شیخ طوسی ذیل آیه ۱۶۹ سورة آل عمران، مکان‌دار بودن خداوند را مستلزم جسمانیت دانسته که در حق خداوند محال است:

«و ذلک مستحیل علی الله تعالی» (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۶).

طبرسی نیز مکان‌مندی خدا را نفی نموده و آن را محال دانسته است (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۸۸۳). بنابراین، موجوداتی که «نزد خدا» هستند، نه به لحاظ مکانی، بلکه به اعتبار شرافت، قرب و منزلت، در نزد خداوند قرار دارند. به همین دلیل، مفاهیمی نظیر نزد، محضر و حضور نزد خدا، نباید جسمانی و مکانی تفسیر شوند، بلکه بیانگر ارتباط معنوی و حضوری با ذات اقدس الهی‌اند.

۲-۳-۱-۲. اختصاص

از مفاهیم برجسته‌ای که مفسران امامیه در تفسیر واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» مورد توجه قرار داده‌اند، مفهوم «اختصاص» است که بر انحصار کامل برخی افعال و معارف در ذات باری تعالی تأکید دارد. چنین برداشتی در تفسیر آیاتی همچون:

«مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةٌ» (آل عمران: ۸)؛

«مَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۲۶؛ انفال: ۱۰)؛

«وَ إِذَا لَاقَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء: ۶۷)؛

«قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ» (انعام: ۱۰۹)؛

«قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي» (اعراف: ۱۸۷)؛

«وَ عَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا» (کهف: ۶۵)؛

«إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ» (لقمان: ۳۴)؛

به‌خوبی مشهود است. در این آیات، تأکید بر این است که معرفت یا تحقق برخی امور تنها در اختیار خداوند است و هیچ عامل دیگری در آن مؤثر نیست (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۴۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۸۲۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۲۴۷؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۰، ص ۳۰۱؛ جوادی آملی، تفسیر سورة لقمان، جلسه ۱۰، ذیل آیه ۳۴). طوسی در خصوص آیه پایانی سورة لقمان بر اختصاص مطلق علم و تدبیر به خداوند تأکید شده و در شمار اموری قرار گرفته است که تنها در سیطره ذات الهی و از دسترس دیگران بیرون است (طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۸۳). طبرسی نیز ذیل آیه ۶۷ سورة نساء، مفهوم «لدنیت» را چنین تبیین می‌کند:

«و إنما ذکر «من لدنا» تأکیداً بأنه لا یقدر علیه غیره و لیدل علی الاختصاص، فإن الأجر یجوز أن یصل إلی المثلث

علی ید بعض العباد، فإذا وصل الثواب إلیه بنفسه کان أشرف للعبد و أبلغ فی النعمة» (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۳، ص

۱۰۹).

همچنین فضل‌الله ذیل آیاتی نظیر اعراف و ۱۲۶ آل عمران، تأکید می‌کند که برخی امور تنها مختص خداوند است و هیچ‌کس حتی پیامبران یا فرشتگان مقرب از آن مطلع نیست و مفهوم «نزد خدا» بودن به معنای اختصاص مطلق آن امر به ذات خداوند است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۰، صص ۳۰۱ و ۳۴۲).

۲-۳-۱-۲. حکم و قرارداد تشریعی الهی

در تفسیر پاره‌ای از آیات، مفسران امامیه تعبیر «نزد خدا» را ناظر به حکم و قرارداد تشریعی خداوند دانسته‌اند. در این دیدگاه، مقصود از «عندالله» نه صرفاً مکان یا مقام، بلکه صدور و تعلق امور به اراده و مشیت خداوند است. این تفسیر به‌ویژه در آیاتی مانند:

«إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» (آل عمران: ۱۹)؛

«ظَاهِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ» (نمل: ۴۷)؛

«إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا» (توبه: ۳۶)؛

نمود دارد، به‌گونه‌ای که برخی مفسران این تعابیر را معادل «در حکم و قضای خداوند و وابسته به اراده تشریعی الهی» دانسته‌اند؛ یعنی همه امور از منظر این آیات، براساس تدبیر و نظام مقدر الهی تحقق می‌یابد (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱، ص ۲۸۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۲۱؛ جوادی آملی، تفسیر سورة آل عمران، جلسه ۶۰، ذیل آیه ۱۹). برخی برای بیان این معنای «نزد خدا»، از این مطلب استفاده می‌کنند که گفته می‌شود:

«هذا حلال عند الشافعي^۱» (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۵، ص ۴۲).

۲-۱-۳-۴. علم و قدرت مطلق الهی

مفهوم مشترک و پرتکرار دیگر در میان مفسران امامیه، تأکید بر علم و قدرت مطلق خداوند در ارتباط با واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» است. این مفهوم در آیاتی همچون «عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي» (اعراف: ۱۸۷)، «عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ» (حجر: ۲۱)، «مُسَوِّمَةٌ عِنْدَ رَبِّكَ» (هود: ۸۳)، «مکرهم عندالله» (ابراهیم: ۴۶)، «لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهُمْ لَاتَّخِذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا» (انبیاء: ۱۷) و «عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ» (ق: ۴) اشاره شده است (طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۱۷۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۵، ص ۲۸۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۴، ص ۱۶۹؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۶، ص ۵۹؛ جوادی آملی، تفسیر سورة رعد، جلسه ۲۰، ذیل آیه ۸). در عبارت «مکرهم عندالله» (ابراهیم: ۴۶) علامه طباطبایی چنین می‌گوید:

«المراد بكون مکرهم عندالله إحاطته تعالى به بعلمه و قدرته» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۸۴).

فضل‌الله نیز در تفسیر «عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ» (ق: ۴) آن را دال بر حفظ کامل اطلاعات و اعمال در علم الهی می‌داند؛ بدون اینکه چیزی از نظر خدا پنهان بماند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۱، ص ۱۷۵).

۲-۱-۳-۵. تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی

مفهوم قطع امید از اسباب طبیعی مفهومی است که تعدادی از مفسران امامیه بدان اشاره نموده‌اند. علامه طباطبایی در تفسیر «فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً» (کهف: ۱۰) می‌گوید:

«فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً» تفريع لدعائهم على أوبهم كأنهم اضطروا لفقد القوة و انقطاع الحيلة إلى المبادرة إلى المسألة، و يؤيده قولهم: «مِنْ لَدُنْكَ» فلولا أن المذاهب أعيتهم و الأسباب تقطعت بهم و اليأس أحاط بهم ما قيدوا الرحمة المستولة أن تكون من لدنه تعالى بل قالوا: آتِنَا رَحْمَةً» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۲۴۷).

فضل‌الله نیز در تفسیر تعبیراتی همچون «مِنْ لَدُنْكَ» و «مِنْ لَدُنَّا» توجه ویژه‌ای به غیرطبیعی بودن منشأ امر یا عطیه الهی دارد و معتقد است عطا یا رحمت مورد نظر، صرفاً ناشی از قدرت مستقیم خداوند است، بدون دخالت یا واسطه اسباب عادی و طبیعی. در نظر او، در تفسیر دعای زکریا، این قید به معنای خروج درخواست از دایره اسباب طبیعی و ورود آن به عرصه قدرت مطلقه الهی است. وی همچنین در تفسیر آیه ۱۳ سورة مریم می‌گوید:

«مِنْ لَدُنَّا، إذ إنهم تستعمل في ما لا مجرى أو نظر فيه بالنسبة للأسباب الطبيعية العادية» (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۵، صص ۱۳ و ۲۵).

۲-۱-۳-۶. تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی

علامه طباطبایی در بیان تفسیر آیاتی همچون «وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ» و «وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بِآقٍ» چنین بیان داشته است که آنچه نزد خداوند است، دچار زوال و تغییر نمی‌شود و دگرگونی و تبدیلی در آن نیست: «و هذا هو الذي لا يقع فيه تغير لمكان تقييده بقوله «عِنْدَهُ» و قد قال تعالى: «وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بِآقٍ» (النحل: ۹۶) و هو الأجل المحتوم الذي لا يتغير و لا يتبدل». ایشان معانی واژگان «نزد خدا» را سرچشمه گرفته از ذات خداوند دانسته که مرتبط با ذات الهی است، نه مرتبه خلق که مرتبط با فعل خداوند در خارج است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۹؛ ج ۱۴، ص ۲۶۰).

۲-۱-۴. رویکرد تفسیری سلفی

یکی دیگر از رویکردهای تفسیری در سنت اسلامی، گرایش تفسیری سلفی‌گری است. سلفی‌گری به معنای تقلید و پیروی از «سلف»؛ یعنی صحابه، تابعین و اتباع بوده و بر رجوع صرف به نصوص دینی و تفسیر برپایه اقوال منقول از سلف، استوار است. اساس این رویکرد، التزام به ظاهر آیات و روایات و پرهیز از تأویل، به‌ویژه در آیات صفات خبری الهی، است. بر همین اساس مفسر سلفی هرگونه تلاش برای تبیین عقلانی آیات در صورت تعارض با ظاهر نصوص را مردود می‌شمارد (براک، ۱۴۲۹ق، ج ۱، صص ۱۲۰ و ۱۳۶؛ نک: فتحی، ۱۳۹۷ش، ص ۲۰). از شاخصه‌های بارز این گرایش می‌توان به نقل‌گرایی افراطی و خردستیزی اشاره کرد که اجازه تخطی و تخلف از ظاهر متون دینی را به هیچ وجه به فرد نمی‌دهد. در این رویکرد، حدیث نقشی بنیادین دارد و حتی قرآن، که معیار سنجش احادیث است، در بسیاری موارد جایگاهی فروتر از روایت یافته است. از این رو، شاخص اساسی تفسیر سلفی، مبتنی بر اصالت تفسیر روایی و تقدم نقل بر عقل، در صورت تعارض میان آن‌هاست (فتحی، ۱۳۹۷ش، صص ۲۲ و ۲۳). به‌رغم اهمیت این شاخص، بسیاری از مفسران سلفی در برابر روایات فضائل اهل بیت(ع)، یا سکوت اختیار کرده‌اند یا به حذف، تضعیف و توجیه آن‌ها روی آورده‌اند (فتحی، ۱۳۹۷ش، ص ۲۶).

۱. به معنای حلال بودن در حکم اوست.

ظاهرگرایی افراطی، دیگر شاخصه این رویکرد است که پیوند وثیقی با شاخص اول دارد. در این نگرش، اثبات صفات الهی و نسبت دادن آن‌ها به خداوند، بدون توسل به تأویل، فقط برپایه ظاهر آیات و روایات انجام پذیرفته و در این خصوص نباید فراتر از فهم سلف از کتاب و سنت قدم برداشت. به همین خاطر، هر مفسری که براساس ظاهر نصوص به اثبات صفات خبری برای خدا بپردازد، از نظر سلفیه، در مسیر صحیح قرار دارد (فتحی، ۱۳۹۷ش، ص ۲۳). این مینا موجب تقابل سلفیان با دیگر گرایش‌های کلامی و تفسیری شده است؛ به گونه‌ای که اغلب آن‌ها را بدعت‌گذار و منحرف معرفی کرده‌اند (فتحی، ۱۳۹۷ش، ص ۲۵). مهم‌ترین مفسران وابسته به این گرایش در سده‌های نخست سلفیه، ابن جریر طبری (م. ۳۱۰ق) و سمعانی (م. ۴۸۹ق) هستند. سلفی‌گری در سده‌های میانی با فعالیت ابن تیمیه (م. ۷۲۸ق)، ابن قیم جوزی (م. ۷۵۱ق) و ابن کثیر دمشقی (م. ۷۷۴ق) ادامه یافت.

۲-۱-۴-۱. شرافت و قرب ویژه

یکی از مفاهیم مورد اشاره سلفیون، شرافت و قرب ویژه است که در آیاتی همچون ۱۶۹ سورة آل عمران، ۱۹ سورة انبیاء و ۲۰ سورة تکویر آمده است (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۴۹؛ مراغی، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۶۶؛ سیدقطب، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۲۴۷). مثلاً مراغی ذیل آیه ۱۶۹ سورة آل عمران «نزد خدا» بودن را نشان تشریف و کرامت و مقام معنوی مؤمنان در آخرت دانسته است (مراغی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۳۲). در میان مفسران سلفی، سیدقطب علاوه بر بیان مفهوم منزله رفیع، تقرب معنوی و مقام ویژه در نزد خداوند، تصریح می‌کند که عنایت به معنای مکانی و جسمانی نیست و تعیین مکانی برای خداوند وجود ندارد (سیدقطب، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۳۷۳).

۲-۱-۴-۲. اختصاص

مفسران سلفی مفهوم «اختصاص» را در تفسیر آیاتی نظیر «وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۲۶)، «قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي» (اعراف: ۱۸۷) و «رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا» (کهف: ۶۵) بیان کرده‌اند (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۴۰۸؛ مراغی، بی‌تا، ج ۷، ص ۷۳؛ سیدقطب، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۴۰۹). قاسمی در تفسیر آیه ۲ سورة انعام، ضمن تأکید بر مفهوم اختصاص و ارجاع به آیه ۱۸۷ سورة اعراف، علم خداوند را تنها در حیطه دانایی الهی تفسیر کرده است (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۳۱۴). مراغی در تفسیر آیه ۱۲۶ سورة آل عمران، معتقد است پیروزی و نصرت، تنها از ناحیه خداوند و نه فرشتگان و اسباب ظاهری حاصل می‌شود (مراغی، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۷۴). سیدقطب نیز در آیات متعددی همچون «قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ» (ملک: ۲۹)، مفهوم «نزد خدا» بودن را نشانه‌ای بر اختصاص می‌داند؛ به‌ویژه در مورد علم به قیامت و زمان وقوع آن و تأکید می‌کند که نه پیامبران و نه فرشتگان، از این امر مطلع نیستند:

«قُلْ: إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ عَلَى وَجْهِ الاختصاص والتفرد من دون عباد الله» (سیدقطب، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۲۸۸۲).

۲-۱-۴-۳. حکم و قرارداد تشریعی الهی

پرتکرارترین مفهوم نزد مفسران گرایش سلفی، حکم و قرارداد تشریعی الهی است که ضمن آیاتی همچون «وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ» (رعد: ۸)، «فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ فَأَوَّلُكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ» (نور: ۱۳)، «مَا يَبْدُلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ» (ق: ۲۹) و «إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ» (توبه: ۳۶) ارائه شده است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۳، ص ۷۵؛ قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۳۶؛ مراغی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۵۰؛ سیدقطب، ۱۴۱۲ق، ج ۳، ص ۱۶۵۱). در این میان طبری در ذیل آیات متضمن واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» غالباً به تحلیل نحوی یا سیاقی بسنده کرده و از تفصیل به جنبه‌های کلامی و فلسفی این مفاهیم پرهیز نموده است. اما دیگر مفسران در آیات مختلفی بدین مفهوم پرداخته‌اند. از جمله قاسمی در توضیح آیه ۱۳ سورة نور می‌گوید:

«أى فى حكم الله وقضائه، وهو وجه جيد» (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۳۳۷).

مراغی نیز ذیل همین آیه آورده است:

«فأولئك المفسدون هم الكاذبون فى حكم الله وشرعه» (مراغی، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۸۴).

۲-۱-۴-۴. علم و قدرت مطلق الهی

دیگر مفهوم مورد اشاره برخی از مفسران گرایش سلفی، علم و قدرت مطلق خداوند است که در برخی آیات بدان اشاره شده است. در آیه «هُمُ ذَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ» (آل عمران: ۱۶۳)، مراغی از تعبیر «عندالله» برای تبیین تفاوت ارزشی و رتبی افراد در نظام حکم و علم خداوند استفاده کرده است (مراغی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۲۱). همچنین در عبارت «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ» (حجر: ۲۱) نیز منظور، قدرت خداوند بر ایجاد بیان شده است (همان، ج ۱۴، ص ۱۷). همچنین سیدقطب با اشاره به مفاهیمی مانند علم لدنی، به‌وجهی از علم و اراده خداوند اشاره می‌کند که نه از طریق تلاش بشری بلکه با افاضه مستقیم الهی در اختیار افراد برگزیده قرار می‌گیرد. این نوع علم، همان آگاهی است که هیچ‌کس جز ذات الهی را بدان راهی نیست (سیدقطب، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۲۷۹۸).

۲-۱-۴-۵. تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی

در تفسیر دعای حضرت زکریا «فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا» (مریم: ۵)، مراغی واژه «من لدنک» را نشانه‌ای از درخواست عطیه‌ای الهی خارج از اسباب عادی دانسته است؛ یعنی فرزندی که بدون روند طبیعی، صرفاً از روی فضل و عطای خاص خداوند به او داده شود (مراغی، بی‌تا، ۱۶، ص ۳۵).

۲-۱-۵. رویکرد تفسیری عرفانی (صوفی)

گرایش عرفانی (صوفی) در تفسیر قرآن، یکی از جریان‌های مهم تاریخ تفسیر اسلامی است. اساس این رویکرد برپایه نگرش‌های شهودی و باطنی، رمزآلود و تأویلی از آیات قرآن است. دوگونه اصلی این گرایش، تفسیر صوفی-نظری و صوفی-اشاری نام دارد. در گونه نخست، مفسر عرفانی براساس پیش‌فرض‌ها و مبانی خاص مکتب عرفانی خود به تحلیل آیات می‌پردازد و سعی می‌کند مفاهیم قرآنی را بر مبنای آن اصول نظام‌مند کند. در این شیوه، نظریه‌های عرفانی، از پیش پذیرفته و سپس آیات قرآن بر آن‌ها تطبیق داده می‌شوند. در مقابل، تفسیر اشاری برپایه مکاشفات و دریافت‌های شهودی عرفاست؛ در این نوع از تفسیر، معنا به‌گونه‌ای باطنی و پنهانی بر عارف مکشوف می‌شود و این معنا برخلاف ظاهر آیه نبوده و با آن هماهنگ و قابل تطبیق است. از این‌رو، مفسر اشاری، معنای کشف‌شده را نوعی تأویل باطنی تلقی می‌کند که تنها اهل سلوک از آن آگاه‌اند (ذهبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۶۱؛ نک: معرفت، ۱۳۷۹ش، ج ۲، صص ۳-۶۸-۳۷۰).

گونه دیگر تفسیر عرفانی که با عنوان «تأویل حروفی» شناخته می‌شود، مبتنی بر بهره‌گیری از «علم الحروف» در تفسیر قرآن است. این شیوه در میان برخی از مفسران صوفی رواج داشته و به‌ویژه در تبیین حروف مقطعه به کار رفته است. تفسیر انفسی نیز از دیگر شاخه‌های تفسیر عرفانی است که در آن، آیات قرآن برپایه انسان‌شناسی عرفانی تأویل می‌شوند و مفاهیم آیات با ساختارهای وجودی انسان در دستگاه عرفانی تطبیق داده می‌شوند (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ش، ج ۱، صص ۳۲۵ و ۳۲۸). بنابراین تفاسیر عرفانی غالباً بر سه ویژگی اتکاء دارند:

۱. تأویل باطنی: گذر از ظاهر آیات به لایه‌های عمیق‌تر معنایی؛ ۲. دریافت شهودی: تأویل متأثر از تجربه‌های سلوکی، مشاهدات قلبی و مکاشفات؛ ۳. زبان رمزی و اشاری: بهره‌گیری از استعاره و اشارات لطیف برای بیان معانی (حسین‌زاده و شریفی، ۱۳۹۹ش، صص ۷۵۳-۷۶۳). سهل بن عبدالله تستری (م. ۲۸۳ق)، ابوعبدالرحمن سلمی (م. ۴۱۲ق)، ابوالقاسم قشیری (م. ۴۶۵ق)، ابوحامد غزالی (م. ۵۰۵ق)، رشیدالدین میبیدی (م. ۵۲۰ق) و محی‌الدین ابن عربی (م. ۶۳۸ق) از برجسته‌ترین نمایندگان تفسیر عرفانی هستند که هریک با رویکردی خاص به تفسیر عرفانی پرداخته‌اند (معرفت، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۳۶۰).

۲-۱-۵-۱. اختصاص

ابن عربی در تفسیر آیه ۶۵ سوره کهف، «علم لدنی» را علمی دانسته است که بدون واسطه تعلیم بشری و تنها از جانب خداوند افاضه شده و اختصاصاً از سوی خداوند تعلیم داده می‌شود. از نظر او در تفسیر آیه ۱۲۶ سوره آل عمران نیز قید «عندالله» دلالت بر این دارد که پیروزی و نصرت، تنها از جانب خداوند محقق می‌شود، نه از جانب فرشتگان یا عوامل دیگر (ابن عربی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، صص ۱۲۲ و ۴۰۸).

۲-۱-۵-۲. محضر صفات یا ذات الهی

ابن عربی در آیه ۱۲۷ سوره انعام، «عند ربهم» را به معنای حضور در «محضر صفات یا ذات الهی» دانسته است:

«عِنْدَ رَبِّهِمْ فِي حَضْرَةِ صِفَاتِهِ أَوْ حَضْرَةِ ذَاتِهِ» (ابن عربی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۲۱۷؛ ج ۲، ص ۱۰۳).

همین رویکرد در تفسیر «وَإِنَّكَ لَلْأَلْفَاقِ الْغُرَّتِ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ» (نمل: ۶) نیز مشهود است که ناظر به سرچشمه وحدت صفات الهی بوده که بی‌حجاب به حضرت احدیت متصل است (ابن عربی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۲۱۷؛ ج ۲، ص ۱۰۳).

۲-۱-۶. رویکرد تفسیری فلسفی

یکی دیگر از گرایش‌های تفسیر قرآن کریم، گرایش فلسفی است. مقصود از تفسیر فلسفی، بهره‌گیری از مفاهیم، مبانی و استدلال‌های فلسفی در فهم و تبیین آیات قرآن و انطباق معانی آیات با اصول عقلانی و مباحث رایج در حوزه فلسفه است (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ش، ج ۱، ص ۳۷۹). درواقع، حضور نگاه فلسفی در فرآیند تفسیر، محور اصلی این گرایش را تشکیل می‌دهد. باین‌حال، باید توجه داشت که در میان آثار تفسیری منسوب به این جریان، کمتر می‌توان اثری یافت که به‌طور کامل و نظام‌مند بر مبنای نگرش فلسفی سامان یافته باشد. بلکه آنچه در عمل مشاهده می‌شود، پرداختن محدود و گزینشی به برخی آیات یا مفاهیم قرآنی براساس مبانی و دغدغه‌های فلسفی است. این موارد اغلب در خلال آثار تفسیری یا فلسفی شماری از متفکران مسلمان دیده می‌شود و نه در قالب تفسیر کامل قرآن (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ش، ج ۱، صص ۳۸۱-۳۸۲؛ نک: ذهبی، بی‌تا، ج ۲، صص ۳۱۰-۳۱۴).

از جمله چهره‌های برجسته این جریان را می‌توان به فارابی (م. ۳۳۹ق)، ابن سینا (م. ۴۲۸ق)، ابن رشد (م. ۵۹۵ق) و میرداماد (م. ۱۰۴۱ق) اشاره کرد که در آثار خود به تحلیل فلسفی برخی آیات قرآن پرداخته‌اند. یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین شخصیت‌های این گرایش، صدرالمآلهین شیرازی است که با رویکردی فلسفی-تفسیری، به شرح و تبیین شماری از سور قرآنی پرداخته است (سعیدی‌روشن، ۱۳۸۹ش، ج ۲، صص ۳۸۳-۳۸۰).

ملاصدرا با استناد به آیه «وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَشْتَكِي بَرْؤَ عَنْ عِبَادَتِهِ» (انبیاء: ۱۹)، مفهوم «عند» را مورد تأمل دقیق قرار داده و با رد تفسیر ظاهری و مکان‌مدارانه از واژه «عند»، تصریح می‌کند که این واژه نمی‌تواند به معنای نزدیکی مکانی باشد؛ زیرا خداوند متعال برتر از مکان و جهت است و نسبت دادن مکان‌مندی به ذات الهی، با اصول تنزیه‌ی و توحیدی ناسازگار است:

«هذه العندية معلوم أنها ليست مكانية لتعالیه سبحانه عن المكان والجهة» (ملاصدرا، ۱۳۶۶ش، ج ۳، ص ۳۹).

در گام بعد، معنای حقیقی این «عندیت» را «قرب معنوی و بلندی رتبه وجودی» تفسیر می‌کند و آن را نشانه مقام بلند فرشتگان در نظام هستی می‌داند. این قرب، قرب مرتبه و شرافت وجودی است، نه قرب مسافت یا مکان (ملاصدرا، ۱۳۶۶ش، ج ۳، ص ۳۹).

۳. بحث و تحلیل

پس از تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های تفسیری مفسران شاخص گرایش‌های مختلف تفسیری درباره مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در آیات دربردارنده واژگان مرتبط با آن، در جدول شماره ۱ مجموعه این دیدگاه‌ها همراه با مشخصات مفسران و ترتیب تاریخی آنان ذکر شده است تا برای مطالعات بعدی و بررسی‌های دقیق‌تر مورد استفاده قرار گیرد. این جدول نمایی کلی از گستره آراء تفسیری در خصوص تعبیر «نزد خدا» و تنوع مفهومی آن در سنت تفسیری مسلمانان ارائه می‌کند.

ردیف	مفسر	دیدگاه‌ها
۱	طبری (۲۲۴-۳۱۰ق)	۱- حکم و تقدیر الهی
۲	شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق)	۱- اختصاص؛ ۲- شرافت و قرب ویژه؛ ۳- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۴- نفی مکان‌مندی خداوند
۳	زمخشری (۴۶۷-۵۲۸ق)	۱- تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی؛ ۲- اختصاص؛ ۳- شرافت و قرب ویژه؛ ۴- حکم و تقدیر الهی؛ ۵- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۶- تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی
۴	شیخ طبرسی (۴۶۸-۵۴۸ق)	۱- اختصاص؛ ۲- حکم و تقدیر الهی؛ ۳- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۴- شرافت و قرب ویژه؛ ۵- نفی مکان‌مندی خداوند
۵	فخر رازی (۵۴۳-۶۰۶ق)	۱- اختصاص؛ ۲- شرافت و قرب ویژه؛ ۳- نفی مکان‌مندی خداوند؛ ۴- حکم و تقدیر الهی
۶	ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ق)	۱- اختصاص؛ ۲- محضر صفات یا ذات الهی
۷	قرطبی (۵۷۸-۶۵۳ق)	۱- تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی؛ ۲- شرافت و قرب ویژه؛ ۳- نفی مکان‌مندی خداوند؛ ۴- حکم و تقدیر الهی؛ ۵- به معنای «فی»
۸	بیضاوی (۶۸۵ق)	۱- اختصاص؛ ۲- حکم و تقدیر الهی؛ ۳- علم و قدرت مطلق الهی
۹	ملاصدرا (۹۸۰-۱۰۵۰ق)	۱- شرافت و قرب ویژه؛ ۲- نفی مکان‌مندی خداوند
۱۰	ابن عاشور (۱۲۳۰-۱۲۸۴ق)	۱- اختصاص؛ ۲- شرافت و قرب ویژه؛ ۳- نفی مکان‌مندی خداوند؛ ۴- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۵- تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی؛ ۶- حکم و تقدیر الهی
۱۱	قاسمی (۱۲۸۳-۱۳۳۲ق)	۱- اختصاص؛ ۲- شرافت و قرب ویژه؛ ۳- حکم و تقدیر الهی
۱۲	مراغی (۱۳۰۰-۱۳۷۱ق)	۱- تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی؛ ۲- حکم و تقدیر الهی؛ ۳- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۴- اختصاص؛ ۵- شرافت و قرب ویژه

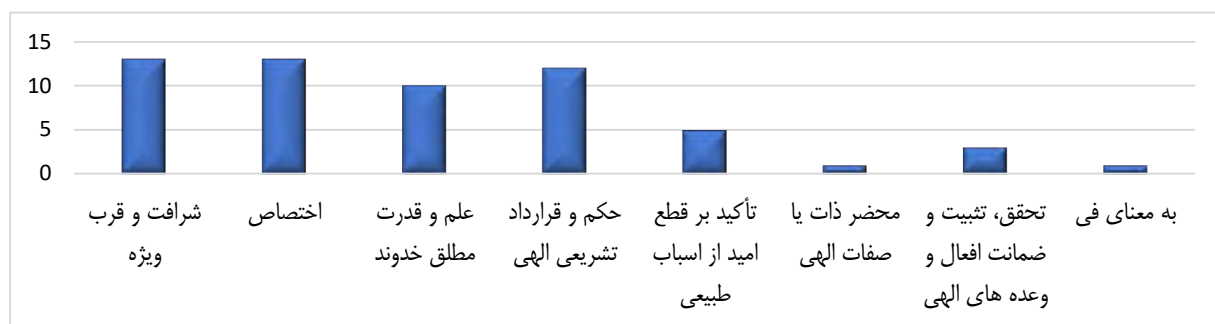
۱۳	سیدقطب (۱۳۲۶-۱۳۸۶ق)	۱- شرافت و قرب ویژه؛ ۲- نفی مکان‌مندی خداوند؛ ۳- اختصاص؛ ۴- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۵- حکم و تقدیر الهی
۱۴	طباطبایی (۱۲۸۱-۱۳۶۰ش)	۱- اختصاص؛ ۲- شرافت و قرب ویژه؛ ۳- نفی مکان‌مندی خداوند؛ ۴- تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی؛ ۵- تثبیت و دوام در علم و مشیت الهی؛ ۶- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۷- حضور تشریعی
۱۵	فضل‌الله (۱۳۱۴-۱۳۸۹ش)	۱- تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی؛ ۲- اختصاص؛ ۳- شرافت و قرب ویژه؛ ۴- علم و قدرت مطلق الهی
۱۶	جوادی آملی	۱- شرافت و قرب ویژه؛ ۲- نفی مکان‌مندی خداوند؛ ۳- حضور تشریعی؛ ۴- علم و قدرت مطلق الهی؛ ۵- حکم و تقدیر الهی؛ ۶- اختصاص

جدول شماره ۱: دیدگاه‌های مفسران پیرامون مفهوم «نزد خدا» در آیات قرآن کریم

همچنین می‌توان مجموعه این دیدگاه‌ها را در قالب جدول شماره ۲ به صورت طبقه‌بندی شده ارائه کرد. این تحلیل نشان می‌دهد که مجموع دیدگاه‌های ارائه‌شده در این حوزه به ۸ محور مفهومی قابل تفکیک است. برخی از این دیدگاه‌ها در میان مفسران از فراوانی بیشتری برخوردار بوده و به نوعی جزء محورهای پرتکرار محسوب می‌شوند. در مقابل، برخی دیگر از برداشت‌ها، تنها در آثار معدودی از مفسران مشاهده شده و کاربرد محدودتری دارند. جدول شماره ۲ ضمن نمایش تمام این ۸ دیدگاه، نمایان‌گر میزان توجه مفسران به هر محور نیز بوده و به گونه‌ای تنظیم شده است که امکان مقایسه دیدگاه‌ها و میزان استناد به آن‌ها در منابع مختلف تفسیری را فراهم می‌سازد. همچنین نمودار ۱ فراوانی این دیدگاه‌ها را از نظر مفسران مورد نظر نشان می‌دهد.

گرایش‌های کلامی																شیعه امامیه					معتزله	اشاعره				سلفی					عرفانی	فلسفی
موضوع																طوسی	طبرسی	طباطبائی	فضل‌الله	جوادی آملی	زنجیری	فخر رازی	قرطبی	بیضاوی	ابن عاشور	طبری	قاسمی	مرآتی	سید قطب	ابن عربی	ملاصدرا	
شرافت و قرب ویژه																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
اختصاص																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
علم و قدرت مطلق خداوند																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
حکم و قرارداد تشریعی الهی																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
تأکید بر قطع امید از اسباب طبیعی																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
محضر ذات یا صفات الهی																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
تحقق، تثبیت و ضمانت افعال و وعده‌های الهی																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
به معنای فی																*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

جدول شماره ۲: دیدگاه‌های ارائه شده توسط مفسران پیرامون واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در آیات قرآن کریم

نمودار ۱: فراوانی مفاهیم بیان شده توسط مفسران شاخص پیرامون واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در قرآن کریم

۴. تحلیل یافته‌های گرایش‌های تفسیری

الف) اشاعره در خصوص واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در اغلب موارد، به‌ویژه در موضوعاتی چون شرافت، اختصاص، حکم و قرارداد تشریعی، علم و قدرت مطلق الهی، اشتراک دارند. آنان با پرهیز از تأویل‌های عقل‌گرایانه مفراط، سعی کرده‌اند تفسیری متوازن ارائه دهند که هم ظاهر آیات حفظ شود و هم به نتایج کلامی اهل سنت پایبند باشد. گرچه برخی از ایشان همچون قرطبی در برخی موارد، مفاهیمی خاص و منحصر به فرد ارائه داده که البته جز نکته‌ای زبان‌شناسانه برای برون‌رفت از شبهه نیست و در تقابل با رویکردهای اهل سنت قرار نمی‌گیرد.

ب) مفسران شاخص شیعه امامیه دیدگاه نسبتاً گسترده‌ای در تبیین معانی واژگان حوزه «نزد خدا» ارائه داده‌اند. آنان ضمن تأکید بر عدم مکان‌مندی خداوند متعال و توجه ویژه به شأن نزاهت خدا از مکان و نفی جسم‌انگاری، در مواردی مفاهیمی مانند شرافت و قرب، اختصاص، علم و قدرت مطلق الهی، حکم و قرارداد تشریعی و تثبیت وعده‌های الهی را مورد توجه قرار داده‌اند. این تنوع مفهومی در آثار آنان، نشان‌دهنده تأثر این رویکرد از مبانی عمیق کلامی و عقل‌گرایانه شیعی است. بر این اساس، می‌توان گفت در ظاهر میان دیدگاه اشاعره و شیعه امامیه درباره مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» و مسأله تنزیه خداوند از مکان‌مندی، نوعی توافق وجود دارد؛ با این حال، بررسی دقیق‌تر مبانی کلامی این دو مکتب، تفاوتی بنیادین و معنادار را نشان می‌دهد؛ زیرا در نگاه شیعی، تنها صفات علم، قدرت و حیات از صفات ذات شمرده می‌شوند و دیگر صفات در زمره صفات فعل قرار می‌گیرند. در حالی که اشاعره، برخلاف شیعه امامیه، قائل به عینیت صفات و ذات الهی نیستند؛ به‌ویژه آنکه آن‌ها برخی از صفات مانند اراده، سمع و بصر را نیز از صفات ذات دانسته‌اند (سبحانی تبریزی و مکی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، صص ۳۵-۳۹). بنابراین، هرچند توجیهات ظاهری این دو گرایش درباره نفی مکان‌مندی خداوند مشابه به نظر می‌رسد، اما چون اشاعره از پذیرش عینیت ذات و صفات خودداری کرده و برخلاف شیعه، دسته‌ای از صفات را ذاتی تلقی کرده‌اند، در نتیجه تحلیل آنان از مفاهیم قرآنی مرتبط با «نزد خدا بودن»، از نظر مبنا و لوازم کلامی با تحلیل شیعه امامیه فاصله دارد.

ج) زمخشری نگاه ویژه‌ای به شرافت و قرب ویژه، اختصاص، حکم و قرارداد تشریعی و علم و قدرت خداوند دارد. وی به دلیل اصل عقل‌گرایی در مکتب معتزلی، تلاش کرده است معنای «نزد خدا» را در بیان ویژگی‌های اختصاصی افعال خداوند تفسیر کند. این رویکرد با تأکید بر اصل تأویل عقل‌گرایانه، از افتادن در ورطه تفسیر جسم‌گرایانه صفات الهی پرهیز می‌کند.

د) رویکرد سلفی بر شرافت، اختصاص و حکم و قرارداد تشریعی الهی، با تأکید بر ظاهر آیات و پرهیز از تأویل، متمرکز است. سلفیان عموماً معنای «نزد خدا» را در چارچوب شرافت و نزدیکی معنوی به خداوند توضیح می‌دهند؛ اما از تحلیل‌های عقل‌محور یا رمزی فاصله می‌گیرند.

ه) در میان مفسران گرایش عرفانی، ابن عربی معانی محدودی برای واژگان «نزد خدا» ارائه کرده است. وی علاوه بر مفهوم اختصاص، به مفهوم محضر صفات یا ذات الهی اشاره نموده که تنها توسط وی بیان شده است که می‌تواند برپایه مبانی تفسیری گرایش عرفانی مبنی بر تجربه شهودی باشد که در آن هر واژه قرآن، حامل لایه‌ای از حقیقت باطنی است که با شریعت و طریقت هماهنگ است.

و) ملاصدرا نیز تنها به مفهومی اشاره نموده که قریب به اتفاق مفسران در گرایش‌های مختلف بدان اشاره نموده‌اند و آن نفی مکان‌مندی خداوند و بیان قرب و شرافت است. این بیان محدود، باتوجه به تفسیر تعداد اندکی از سور قرآن، قابل پیش‌بینی بوده و بسیاری از آیاتی که حاوی واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» است، توسط وی تفسیر نشده است.

البته در خصوص دو گرایش عرفانی و فلسفی باید توجه کرد که تفاوت بنیادینی در نگرش هستی‌شناختی ایشان دیده شده و مبانی آن‌ها متفاوت است. گرایش عرفانی، مبتنی بر اصل «وحدت وجود» است. از منظر عارفان، وجود، حقیقتی واحد است که در مظاهر گوناگون جلوه‌گر می‌شود. اختلافات و مراتب، نه از ذات وجود، بلکه از مظاهر آن ناشی می‌شود. در این نگرش، قرب به خداوند نه از سنخ تشکیک در مرتبه وجودی، بلکه در شدت و ضعف مظهریت آن موجود از حقیقت واحد الهی قابل تحلیل است (نک: عبودیت، ۱۳۸۸ش، ج ۱، صص ۲۴۲-۲۴۴). در مقابل، در گرایش فلسفی، به ویژه نزد فیلسوفانی چون ملاصدرا، اصل «تشکیک در وجود» مبانی اصلی تحلیل هستی است؛ بدین معنا که مراتب مختلفی از وجود در عالم تحقق دارد، از موجوداتی که تنها بهره‌اندکی از وجود دارند تا واجب‌الوجود که وجود محض است. در این میان، موجوداتی مانند انسان کامل در مرتبه‌ای از وجود قرار دارند و دارای کمال بیشتری‌اند، اما همچنان نسبت به ذات واجب ناقص محسوب می‌شوند (عبودیت، ۱۳۸۸ش، ج ۱، صص ۱۵۲-۱۶۱).

از این رو، عارفانی همچون ابن عربی، در تبیین مفاهیم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» به اختلاف رتبه وجودی قائل نیستند. تفسیر ایشان مبتنی بر وحدت وجود است؛ بدین جهت، تفاوت میان خدا و مقربان را به تفاوت در شدت و ضعف مظهریت برمی‌گردانند. بدین معنا که این افراد یا موجودات، ظهور تام‌تری از حقیقت واحد الهی هستند و به تعبیر قرآن، «نزد خدا» محسوب می‌شوند. اما ملاصدرا در مراحل آغازین، مبتنی بر

اصل تشکیک، این مفاهیم را براساس مراتب وجودی تحلیل می‌کند؛ اما در مراحل متأخر اندیشه‌اش، به وحدت وجود تمایل یافته و همچون عارفان، تبیین نزدیکی به خدا را براساس شدت مظهریت وجودی تفسیر می‌کند. براین‌اساس، تبیین ملاصدرا از تعبیری نظیر «عند ربهم» که در مورد فرشتگان به کار رفته، بدین معناست که این موجودات دارای مرتبه‌ای عالی از وجود هستند؛ مرتبه‌ای که گرچه نسبت به خداوند پایین‌تر است، اما در مقایسه با سایر موجودات، برتر و شریف‌تر محسوب می‌شود. بدین ترتیب، در دیدگاه نخست صدرایی، «نزد خدا بودن» اشاره به رتبه‌ای وجودی و عالی دارد. درحالی‌که در دیدگاه متأخر وی، که با مبانی عرفانی هماهنگ‌تر است، «نزد خدا بودن» اشاره به شدت ظهور وجود واحد الهی در موجودات دارد، و نه تفاوت‌های وجودی میان آن‌ها.

این یافته‌ها نشان می‌دهد که اغلب مفسران گرایش‌های مختلف تفسیری بر نفی محدودیت‌های مکان‌مندی خداوند و عدم انطباق این مفاهیم با ویژگی‌های مادی و جسمانی تأکید دارند. بسیاری از ایشان در تحلیل این واژگان بر آن بوده‌اند که مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در قرآن را به جای اشاره به مکان یا موضع مکانی، به معانی دیگری تفسیر کنند که در این موارد نظرات مفسران مشابه و نزدیک به هم بوده و غالب مفسران بدان اشاره نموده‌اند. این مسأله نشان می‌دهد که در عین وجود بسترها و گرایش‌های متعارض کلامی، در این خصوص اشتراک نظر وجود دارد که براساس واژگان حوزه معنایی «نزد خدا»، ساحت خداوند از مکان‌مندی تنزیه شده است.

۵. نتیجه

۱. مطالعه دیدگاه‌های مفسران گرایش‌های مختلف تفسیری نشان می‌دهد که مفهوم واژگان حوزه معنایی «نزد خدا» در قرآن کریم دارای ظرفیت‌های معنایی متعددی است. ازجمله این معانی می‌توان به «قرب و شرافت معنوی»، «اختصاص»، «علم و قدرت مطلق الهی»، «حکم و قرارداد تشریعی الهی» و موارد دیگری اشاره کرد که مفسران بسته به جایگاه واژه در آیه و سیاق آن، بدان تأکید نموده‌اند؛ اما تفاوت‌های جزئی در کاربرد این مفاهیم و معانی واژگان، نشان از تفاوت‌های اجتهادی میان مفسران دارد. پس نمی‌توان برای تمام موارد معنای واحدی را تعمیم داد.

۲. گرایش‌های کلامی و پیش‌فرض‌های اعتقادی مفسران، تأثیر مستقیمی بر تفسیر این واژگان داشته است. اشاعره با گرایش میانه و مبتنی بر تفکیک میان صفات ذات و فعل، تفسیری ناظر به «قرب و شرافت»، «اختصاص» و ... ارائه داده‌اند، درحالی‌که امامیه با تکیه بر آموزه عینیت صفات و ذات، تأکیدی ویژه بر مفاهیمی چون «قرب و مقام تشریفی» و دیگر مفاهیم توحیدی داشته‌اند. مفسران معتزلی نیز با تأکید بر تقدم عقل و نفی تجسیم، همواره سعی داشته‌اند تفسیری عقل‌گرایانه از واژه‌های حوزه معنایی «نزد خدا» ارائه دهند و از ظاهر‌گرایی در این واژه‌ها بپرهیزند. درمقابل، سلفیه با رویکرد ظاهر‌گرایانه خود، به معنای ظاهری این واژگان متمایل بوده‌اند و کمتر به تأویل‌های عقلی و تنزیهی روی آورده‌اند. در میان مفسران عرفانی و فلسفی نیز نوع نگاه به مفهوم «قرب الهی» یا «نزد خدا بودن»، متأثر از مبانی هستی‌شناختی آنان بوده و بیشتر ناظر بر مقام شهودی، فنا، یا علم حضوری نزد خدا تفسیر شده است. گرچه در ظاهر ممکن است برخی تفسیرها مشابه یکدیگر به نظر برسند، اما در تحلیل دقیق‌تر و باتوجه به مبانی کلامی هر مفسر، تفاوت‌های بنیادینی در ضمن این برداشت‌ها نهفته است که مطالعه تطبیقی آن‌ها می‌تواند به فهم عمیق‌تری از نسبت میان کلام و تفسیر قرآن بینجامد. بالاین‌همه، در عین وجود تعارضات کلامی میان گرایش‌های مختلف، اشتراک نظر قابل توجهی در این خصوص میان ایشان دیده می‌شود و قریب به اتفاق مفسران بر نفی مکان‌مندی خداوند تأکید داشته‌اند.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

قرآن کریم.

- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد (۱۴۲۰ق). *التحریر و التئویر*. بیروت: مؤسسه التاریخ.
- ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۲۲ق). *تفسیر ابن عربی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اسعدی، محمد (۱۳۹۶ش). *جریان شناسی تفسیر معتزلی*. قم: پژوهشگاه حوزه و حدیث.
- اسلامی، حسین (۱۳۹۵ش). *منبع بودن عقل در معارف دینی از منظر علامه طباطبائی*. نسیم خرد، ۲(۲)، ۷۳-۹۴.
- DOR: <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24764302.1395.2.2.4.7>**
- ایچی، میر سیدشریف (۱۳۲۵ق). *شرح المواقف*. قم: الشریف الرضی.
- براک، عبدالرحمن بن ناصر (۱۴۲۹ق). *شرح العقیده الطحاویة*، چاپ دوم. ریاض: دار التدمریه.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. (تحقیق: محمد عبدالرحمن المرعشلی). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۴ش). «دروس تفسیر». پایگاه بین المللی علوم وحیانی اسراء، <https://javadi.esra.ir>.
- حسین زاده، اکرم و شریفی، محمد (۱۳۹۹ش). *گونه شناسی تفاسیر عرفانی و تحلیل آن ها*. فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۴(۳)، ۷۴۹-۷۷۱.
- DOI: <https://doi.org/10.22034/ksiu.2020.1203>**
- خرازی، سیدمحسن (۱۴۲۳ق). *بدایه المعارف الالهیه فی شرح عقائد الامامیه*، چاپ دهم. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ذهبی، محمدحسین (بی تا). *التفسیر و المفسرون*. قاهره: مکتبه وهبه.
- رازی، ابوحاتم (۱۳۹۶ش). *گرایش ها و مذاهب اسلامی در سه قرن نخست هجری*، چاپ سوم. (ترجمه: علی آقائوری). قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، چاپ سوم. بیروت: دار الکتب العربی.
- سیحانی تبریزی، جعفر و مکی عاملی، حسن (۱۴۱۳ق). *الالهیات علی هدی الكتاب و السنه و العقل*. قم: مؤسسه الامام الصادق (ع).
- سعیدی روشن، محمدباقر و دیگران (۱۳۸۹ش). *آسیب شناسی جریان های تفسیری*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سید قطب، سید بن قطب بن ابراهیم (۱۴۱۲ق). *فی ظلال القرآن*، چاپ هفدهم. قاهره: دارالشروق.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۶۴ش). *الملل و النحل*، چاپ سوم. (تحقیق: محمد بدران). قم: الشریف الرضی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۶۶ش). *تفسیر القرآن الکریم*، چاپ دوم. (تحقیق: محمد خواجهی). قم: انتشارات بیدار.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۷۴ش). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم. (ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبائی، سید محمدعلی (۱۳۹۶ش). *تفسیر امامیه در پژوهش های غربی*، چاپ دوم. قم: مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسن حوزه علمیه قم.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البیان*، چاپ سوم. (تحقیق: محمدجواد بلاغی). تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. (تحقیق: احمد قیصر عاملی). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عبدالجبار، قاضی (بی تا). *المعنی فی ابواب التوحید و العدل*. بی جا.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۸ش). *درآمدی به نظام حکمت صدرایی*، چاپ دوم. تهران: سمت.
- فتحی، علی (۱۳۹۷ش). *جریان شناسی تفسیر سلفی*. قم: پژوهشگاه حوزه و حدیث.
- فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)*، چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۴۱۹ق). *تفسیر من وحی القرآن*، چاپ دوم. بیروت: دار الملائک للطباعه و النشر.
- قاسمی، محمد جمال الدین (۱۴۱۸ق). *محاسن التأویل*. (تحقیق: محمد باسل عیون السود). بیروت: دار الکتب العلمیه.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ش). *الجامع لأحكام القرآن*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر مراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

معرفت، محمدهادی (۱۳۷۹ش). *تفسیر و مفسران*. قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.

References

The Holy Qur'an.

- Abd al-Jabbar, Q. (N. D.). *Al-Mughnī fī Abwāb al-Tawhīd wa al-'Adl*. N. P. [In Arabic]
- As'adi, M. (2017). *A Study of the Mu'tazilite Tafsir Movement*. Qom: Research Institute of Seminary and Hadith. [In Persian]
- Barak, A. N. (2008). *Sharḥ al-'Aqīda al-Ṭahāwiyya*, 2nd ed. Riyadh: Dar al-Tadmuriyya. [In Arabic]
- Baydawi, A. U. (1997). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. (Reserch: M. A. R. al-Mar'ashli). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Dhahabi, M. H. (N. D.). *Al-Tafsir wa al-Mufasssirun*. Cairo: Maktabat Wahbah. [In Arabic]
- Eslami, H. (2016). Reason as a Source in Religious Knowledge from the Viewpoint of Allama Tabataba'i. *Nasim-e-Kherad*, 2(2), 73–94. [In Persian]. **DOR:** <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24764302.1395.2.2.4.7>
- Fadlallah, S. M. H. (1998). *Tafsir min Wahy al-Qur'an*, 2nd ed. Beirut: Dar al-Malak li al-Tiba'ah wa al-Nashr. [In Arabic]
- Fakhr al-Razi, M. U. (2000). *Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir)*, 3rd ed. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Fathi, A. (2018). *A Study of Salafi Tafsir Trends*. Qom: Research Institute of Seminary and Hadith. [In Persian].
- Hosseinzadeh, A. & Sharifi, M. (2020). Typology and Analysis of Mystical Tafsirs. *Epistemological Studies in Islamic University*, 24(3), 749–771. [In Persian]. **DOI:** <https://doi.org/10.22034/ksiu.2020.1203>
- Ibn Arabi, M. A. (2002). *Tafsir Ibn 'Arabi*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Ibn Ashur, M. T. M. (2000). *Al-Tahrir wa al-Tanwir*. Beirut: Mu'assasat al-Tarikh. [In Arabic]
- Iji, M. S. (1907). *Sharḥ al-Mawāqif*. Qom: Al-Sharif al-Radhi. [In Arabic]
- Javadi Amoli, A. (2025). *Qur'anic Lessons*. Accessed via the International Center for Qur'anic Sciences, <https://javadi.esra.ir>. [In Persian]
- Kharazi, S. M. (2002). *Bidāyat al-Ma'ārif al-Ilāhiyya fī Sharḥ 'Aqā'id al-Imāmiyya*, 10th ed. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Ma'rifat, M. H. (2000). *Tafsir va Mofaseran*. Qom: Al-Tamhid Cultural Institute. [In Persian]
- Maraghi, A. M. (N. D.). *Tafsir al-Maraghi*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Obudiyyat, A. (2009). *An Introduction to the Sadrian Philosophical System*, 2nd ed. Tehran: SAMT.
- Qasimi, M. J. D. (1997). *Mahasin al-Ta'wil*. (Research: M. B. 'Ayyun al-Sud). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Qurtubi, M. A. (1985). *Al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*. Tehran: Nashr-e Nasir Khusraw. [In Persian]
- Razi, A. H. (2017). *Islamic Sects and Doctrines in the First Three Centuries AH*, 3rd ed. (Translate: A. Aqanuri). Qom: University of Religions and Denominations Press. [In Persian]
- Sa'idi Roshan, M. B. et al. (2010). *Pathologies of Tafsir Trends*. Qom: Research Institute of Seminary and University. [In Persian]
- Ṣadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Ṣadra) (1987). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, 2nd ed. (Research: M. Khawaju'i). Qom: Bidar Publications. [In Persian]
- Sayyid Qutb, S. Q. I. (1992). *Fi Zilal al-Qur'an*, 17th ed. Cairo: Dar al-Shuruq. [In Arabic]
- Shahristani, M. A. K. (1985). *Al-Milal wa al-Nihal*. 3rd ed. (Research: M. Badran). Qom: Al-Sharif al-Radi. [In Persian]
- Subḥani Tabrizi, J. & Makki 'Amili, H. (1992). *Al-Ilahiyyat 'ala Huda al-Kitab wa al-Sunnah wa al-'Aql*. Qom: Al-Imam Al-Sadiq Institute. [In Arabic]
- Tabari, M. J. (1992). *Jami'al-Bayan fī Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Tabarsi, F. H. (1993). *Majma'al-Bayan*, 3rd ed. (Research: M. J. Balaghi). Tehran: Nashr-e Nasir Khusraw. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. A. (2017). *Shi'ite Tafsir in Western Studies*, 2nd ed. Qom: Dar al-Hadith Scientific-Cultural Institute. [In Persian]

- Tabataba'i, S. M. H. (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, 5th ed. (Translate: S. M. B. Musawi Hamadani). Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, 5th ed. Qom: Islamic Publications Office of the Seminary Teachers' Society. [In Arabic]
- Tusi, M. H. (N. D.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. (Research: A. Q. 'Amili). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil*. 3rd ed. Beirut: Dar al-Kutub al-'Arabi. [In Arabic]

